

Документи до історії символіки козачих полків на Слобідській Україні в 1918–1919 рр.

Орест Круковський (Львів)

Однією з вагомих заслуг Гетьмана П. Скоропадського, з приходом до влади, була реорганізація української армії. У червні 1918 р. Гетьман видає наказ про організацію козацтва як окремого напіввійськового стану на зразок кубанських та донських козачих організацій. Цей крок мав за мету створити з нащадків колишніх козаків, заможного селянства Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Харківщини організовану та озброєну верству, яка б мала стати на захист держави у військовий час та протидіяти крайнім соціальним течіям. Спираючись на традицію полковосотенного устрою Гетьманщини та Слобідської України у XVII–XVIII ст. Гетьман П. Скоропадський 16 жовтня 1918 р. підтверджує універсалом свій попередній наказ згідно якого було відновлено козацтво.

Східні кордони України – землі Слобожанщини або Слобідської України протягом багатьох віків служили фортпостом держави. У зв'язку з агресією більшовицької Росії на Харківщину у кінці листопада 1917 р., та для захисту кордонів Гетьман видає наказ про формування Козацьких полків на Слобожанщині.

Згідно наказу П. Скоропадського Кошовим Отаманом Козацьких Військ на Харківщині був призначений полковник Іван Омелянович-Павленко*, однак в силу певних обставин дійсним організатором та керівником козацтва на Харківщині став полковник Іван Кобза.

У Центральному Державному Історичному Архіві України у Львові зберігся комплект документів, зібраний Іваном Кобзою з історії відновлення козацтва на Лівобережній Україні в період 1918–1919 рр. У кінці липня 1922 р. полковник І. Кобза надіслав листа до Наукового Товариства ім. Шевченка (далі НТШ), у якому він писав, що зібрав багато матеріалів «глибоко історичного значення за всю епоху національної боротьби на Лівобережній Україні в 1918–1919 рр., ніде ще не описану і документів про яку

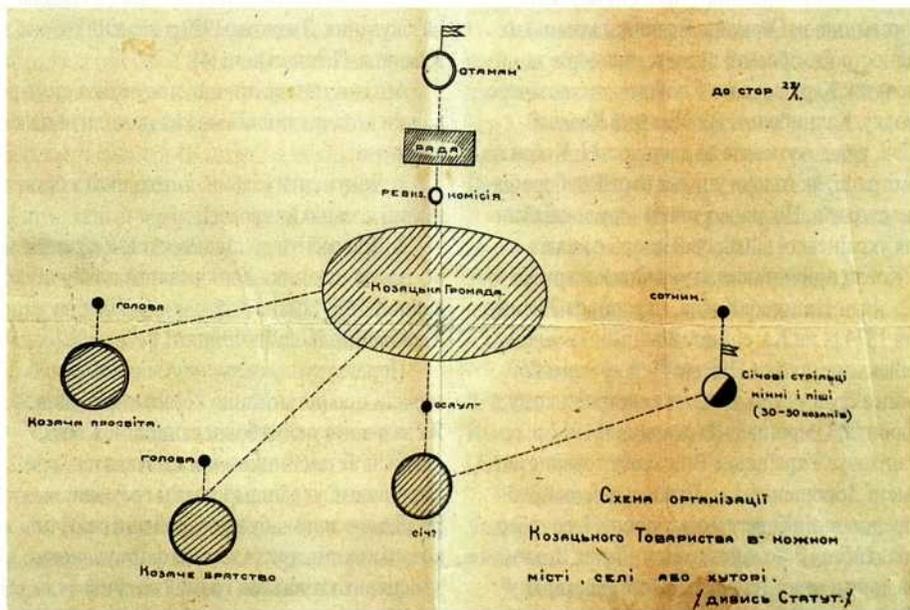

Рис. 1. Схема організації козацьких товариств у кожному місті, селі, хуторі

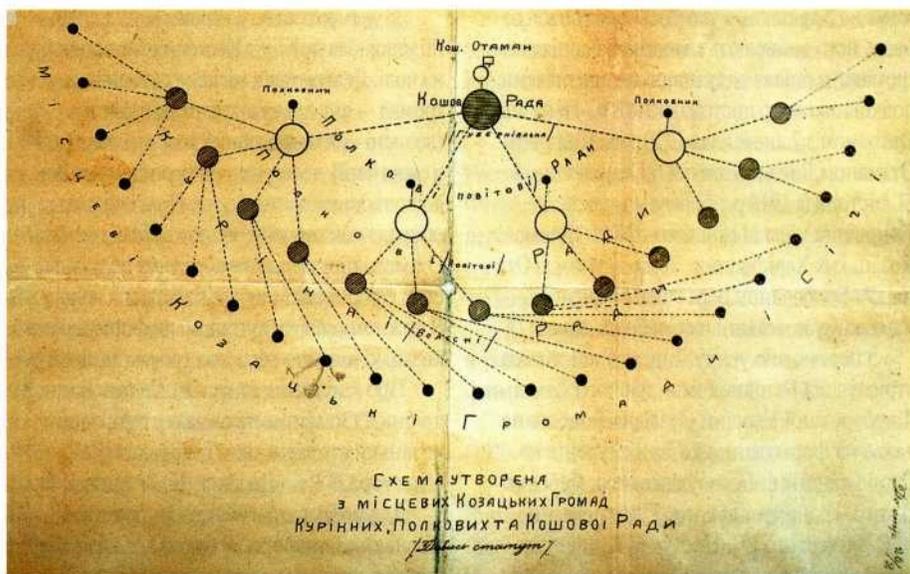

Рис. 2. Схема утворення з місцевих козацьких громад курінних, полкових та Кошової ради

не має у бувшій централі УНР», та просив зберегти їх в архіві НТШ. Там же ним був складений заповіт у якому на випадок його смерті його діти Ігор та Тарас мусять мати необмежений доступ до матеріалів з метою

популяризації епохи відродження козацтва та його боротьби за національні права [1].

Таким чином до архіву НТШ потрапила цікава збірка документів обсягом понад 100 рукописних та машинописних аркушів з

* Полковник І. Омелянович-Павленко 7 листопада 1918 р. відбув у ставку гетьмана П. Скоропадського і з грудня 1918 по лютий 1919 р командував в УГА групою «Наварія» під Львовом.

історії відновлення козацтва на Лівобережній Україні. Ця збірка, яку можна умовно назвати «архів І. Кобзи», містить у собі документи: про утворення та формування козацьких полків на Лівобережній Україні, організацію та діяльність Харківського слобідського козацького Коша під керівництвом полк. І. Кобзи, матеріали про внутрішню структуру Коша, рапорт І. Кобзи у справі «авантюри Болбочана», проекти наукових наших отамана, малюнки козацьких одностроїв, проекти відзнак, прапорів та печаток Харківського Слобідського козацького полку, Калніболотської Вільної Козачої Січі, ряд документів до діяльності І. Кобзи на еміграції, як голови управи партії хліборобів-демократів. Цікавим з точки зору дослідження української військової історії є аналіз І. Кобзи причин невдач української армії.

Іван Іванович Кобза, народився 29 липня 1874 р. на Катеринославщині, закінчив військову школу. Під час Першої світової війни брав участь у боях на австрійському фронті. З перших днів революції 1917 р. організує Українське Військове товариство імені Дорошенка в м. Павлограді, як його представник бере участь у роботі І-го губерніального і 2-го військового з'їзді. Згодом за дорученням Генерального Секретаріату Центральної Ради переведений для українізації в 34 Армію (І Українського Корпусу)

У період Гетьманщини Іван Кобза організує на Харківщині українські козацькі громади, його вибирають головою Губерніальної громади, а після ряду швидких призначень: полковником з 6 листопада 1918 р., Наказним Отаманом з 7 листопада 1918 р. та Кошовим Отаманом Військ Козацьких на Харківщині з 21 листопада 1918 р., формує з студентства, учителів та міської інтелігенції Кіш Військ Козацьких Харківщини. Згодом разом із Отаманом Болбочаном бере участь у антигетьманському повстанні на Слобожанщині [2].

З перемогою уряду Директорії І. Кобза отримує від Головнокомандуючого Арміями Лівобережної України Отамана Болбочана наказ на формування козацьких куренів на Слобожанщині: Богодухівського, Лебединського, Грайворонського, Куп'янського та Валківського [3]. Наступ більшовиків та місцеві повстання завдали організації Богодухівського та Охтирських полків, частина з них була розформована і увійшла до складу інших військових угруповань.

Харківський республіканський козацький полк та штаб Коша на чолі з І. Кобзою з січня по квітень 1919 р. бере участь в боях проти

більшовиків. У другій половині квітня 1919 р. полк разом з армією Лівобережної України переходить кордон Бесарабії поблизу Бендер, а в травні кордон Галичини поблизу Заліщиків. У другій половині травня та червні 1919 р з групою Січових Стрільців на Волині та Поділлі веде безперервні військові дії проти більшовиків. У цей період полковник І. Кобза двічі переніс тяжку форму тифу та був евакуйований в м. Кам'янець на Поділлі на лікування. З жовтня 1920 р міський голова Кам'янця-Подільського [4].

Архівні матеріали, що стосуються символіки козацьких полків можна розділити на дві групи:

1. Документи (схеми, символіка) з організації козацьких громад.

2. Документи до діяльності І. Кобзи на посаді полковника Харківського полку та Кошового Отамана козацьких військ на Харківщині (Слобожанщині.)

Перша група документів містить матеріали про організацію козацьких полків. Як зазначив у службовій записці І. Кобза: «за часів Гетьманщини організував на Харківщині українські козацькі громади...» [5]. З цією метою були розроблені статuti козацьких товариств, схеми формування з місцевих козацьких громад та січей — курінних, полкових та кошових Рад, які за своєю структурою, функціями та управлінням нагадували старі козацькі поселення*.

За схемою статуту, козаки однієї губернії утворювали Кіш з Кошовим Отаманом на чолі. Делегати від місцевих козацьких громад — сіл, хуторів, обирали курінні (волосні — в межах однієї волості) ради, які в свою чергу делегували вибраних старшин до полкових повітових рад. Полкова рада обирала кошову раду, якою керував кошовий Отаман. Кіш складався з кількох полків, що були сформовані з куренів місцевих волостей. У кожному селі чи хуторі, мали формуватись козацькі загони з місцевих громад та січей [6].

Про існування статутів свідчать написи дрібним шрифтом на схемах організації козацьких товариств: «Дивись статуту», «До стор. 23/1», «До стор. 26/2» (рис. 1, 2).

Для козацьких січей розробляється відзнаки та прапори. В архіві І. Кобзи зберігається документ з малюнками відзнак, бунчука та прапора Калніболотської** вільної козацької Січі, а також штамп Чигиринського вільного козацького товариства [7].

Відзнаки Січі наведено на чотирьох

рисунках. Оскільки статутів товариства на даний момент не вдалося віднайти, то нижче даємо трактування виявлених відзнак.

1. Відзнака рядового козака.

У прямокутному щиті, з плавного заостренням донизу кінцем, у центрі православної хрест, в основі якого знаходиться півмісяць. У нижній частині дві букви — «В», «К» (Вільне Козацтво)

У церковній символіці це традиційне зображення трактується як перевага або перемога християнства над ісламом.

2. Відзнака Старшого Отамана. У такому самому щиті, у центрі — пернач. У верхній частині, по обидві сторони пернача, букви «Ст» та «От» (Старший Отаман). У нижній частині — букви «В К Г-ди» (Вільне козацтво громади).

3. Відзнаки Генеральної Старшини. У такому самому щиті, у центрі козак з мушкетом, у верхній частині, по обидві сторони козака, букви «Г», «С» (Генеральна Старшина) У нижній частині — букви «В К» (Вільне козацтво).

4. Відзнака Військового Отамана Вільного Козацтва. Відзнака у вигляді двох перехрещених перначів на які зверху накладений перевернутий прямокутник гострим кутом до гори. У горі, на куті відзнаки, козацька шапка. У центрі — козак з мушкетом. По периметру відзнаки напис: «Військовий Отаман Вільного Козацтва».

Прапори у всі часи вважалися одним з основних символів війська, його святинею. Усвідомлюючи його великий моральний та психологічний вплив на козацтво, особливо в період його формування в 1918 р., автором під час розробки козацького прапора було використано традиційну козацьку символіку XVII—XVIII ст. — широкорамений хрест в основі якого покладений півмісяць та зірки. По периметру прапора поміщено напис: «Калніболотська Вільна Козача Січ». Малюнок бунчука також відповідав традиційним зображенням цього символу для козацьких часів (рис. 3). Правдоподібно, що автор під час розробки символіки був добре обізнаний з книгою І. Яворницького «Історія запорізьких козаків». Поруч із зображенням прапора на документі розміщено штамп: «Чигиринське Вільне Козаче Т-во» (товариство, прим. авт.). З характеру документа випливає, що це був друкований додаток із зображенням відзнак та прапора до статуту Калніболотської вільної Січі з осередком в м. Чигирин.

Документи другої групи розкривають діяльність І. Кобзи на посаді полковника Харківського полку та Кошового Отамана козацьких військ на Харківщині. У цю групу

** Місто Кальніболот, як старе козацьке поселення згадується у «Історії запорізьких козаків» І. Яворницького, на сьогодні це с. Кальніболот Новоархангельського району Кіровоградської області поблизу м. Чигирин.

* Слід зазначити, що козацька полкова самоуправа на Харківщині збереглася аж до другої пол. XVIII ст.

входять малюнки козацьких одностроїв, проекти відзнак, прапорів та печаток Харківського полку та Коша козацьких військ на Харківщині.

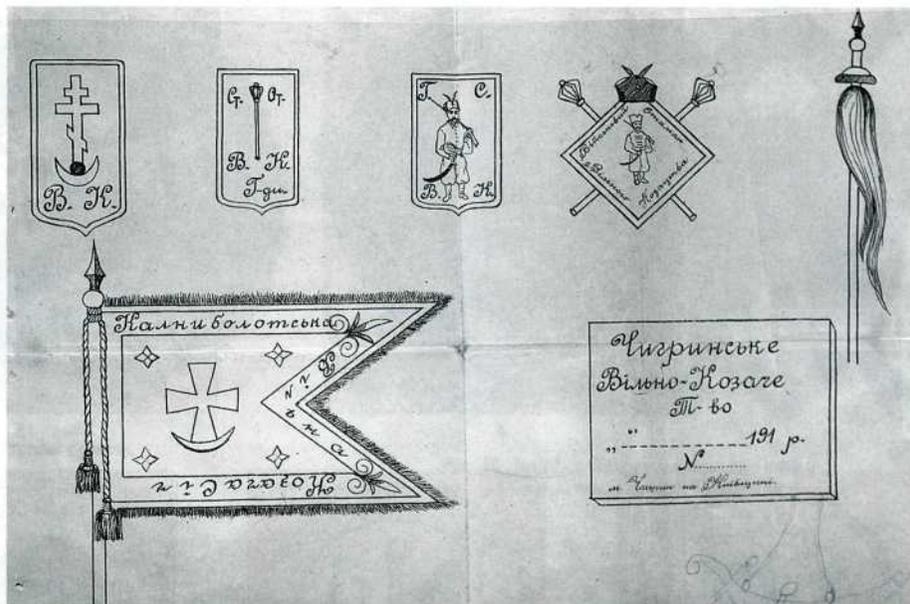
Сфрагістичний матеріал, представлений печаткою кошового отамана І. Омелянович-Павленка, нею були затверджені два накази від 7 листопада 1918 р. про призначення полкового Отамана Харківського Слобідського козачого полку Івана Кобзи на посаду Наказного Отамана на Харківщині на час відсутності І. Омелянович-Павленка [8], та наказ про формування полку в межах Харківського, Змієвського та Валківського повітів [9].

Згадана печатка має традиційну для козацьких печаток іконографію з деякими доповненнями. Печатка фіолетового кольору \varnothing 35 мм. В центрі печатки козак з мушкетом та шаблею на поясі. По обидві сторони постаті зображено два щита із коронами. У правому — галицький лев, що пнеться на скалу, у лівому — архангел Михаїл з щитом та піднятим угору мечем. Під ногами у козака тризуб з хрестом на центральному зубі. По колу печатки напис: «КОШОВИЙ ОТАМАН ВІЙСЬК КОЗАЦЬКИХ ХАРЬКІВЩИНИ» Ця печатка, була передана до архіву НТШ у Львові полковником І. Кобзою разом із комплексом документів. На сьогодні вона зберігається у Тернопільському краєзнавчому музеї (рис. 4).

Окрім неї в архіві І. Кобзи знаходяться ще чотири проекти печаток і два штампи Коша козацьких військ на Слобожанщині і три проекти печаток Харківського козачого полку, виконані олівцем у часи Гетьманату та Директорії. Печатки датовані за характерним для доби Гетьманщини зображенням тризуба з хрестом (рис. 5, 7). Напис «республіканський», у легенді печатки (рис. 8), а також відсутність хреста на тризубі печатки (рис. 6, 8, 9) вказує на те, що ці проекти виконано в часи Директорії.

1. Ескіз — найбагатший у плані зображення. У центрі печатки готичний щит розділений навскіс, у верхній правій частині — архангел Михаїл, у нижній лівій — герб Харкова. Над щитом зображено тризуб з хрестом на центральному зубі. По обидва боки від щита зображено по чотири козацьких прапори з хрестами, півмісяцем і зірками. Під щитом військова арматура — дві перехрещені гармати та перначі. По колу печатки напис: «КІШ ВІЙСЬК КОЗАЦЬКИХ ХАРЬКІВЩИНИ (СЛОБОЖАНЩИНИ)» [10] (див. рис. 5).

2. Ескіз. У центрі тризуба вписаний герб Харкова [11] (рис. 6).

3

3. Ескіз. У центрі — тризуб з хрестом на центральному зубі. По колу печатки напис: «ХАРЬКІВСЬКИЙ СЛОБІДСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК» (рис. 7).

4. Ескіз. У центрі — козак з рушницею на плечі, ліворуч від нього — тризуб. По колу печатки напис: «ХАРЬКІВСЬКИЙ СЛОБІДСЬКИЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК» (рис. 8).

5. Ескіз. У центрі вписаний в коло тризуб. У верхній частині над тризубом розміщені чотири прапора півколом. Теж у нижній частині. Зображення відділене обідком. По обідку напис: «КІШ КОЗАЧИЙ НА [СЛОБОЖАНЩИНІ]» [12] (рис. 9).

6. Ескіз. У центральному колі козак з мушкетом. Довкола по обідку напис: «КІШ КОЗАЧОГО ВІЙСЬКА НА СЛОБОЖАНЩИНІ» (рис. 10).

7. Ескіз. У центральному колі герб Харкова. Довкола по обідку напис: «ХАРЬКІВСЬКИЙ КОЗАЧИЙ ПОЛК» (рис. 11).

Штампи.

1. Ескіз. Штамп трикутної форми. У верхній частині тризуб. У центрі напис: «КІШ КОЗАЧОГО ВІЙСЬКА НА СЛОБОЖАНЩИНІ» (рис. 12).

2. Ескіз. Штамп шестикутний прямокутної форми. У верхній частині тризуб, довкола нього розміщені вісім прапорів півколом. У центрі напис: «КІШ КОЗАЧОГО ВІЙСЬКА НА СЛОБОЖАНЩИНІ» (рис. 13).

Поруч з печатками був поміщений ескіз прапора (рис. 14). На прапорі у колі зображений козак з рушницею на плечі. Ймовірно, що це проект прапора Коша козацьких військ на Слобожанщині. На це вказує по-

вторюваність основного символу — козака з мушкетом, яке спостерігається на печатці Кошового отамана та ескізах печаток Кошу козацьких військ на Слобожанщині.

Проекти печаток, штампів та прапора правдоподібно так і залишилися у малюнках, оскільки процес формування кошу був перерваний військовими діями, а згодом відбулася зміна назви з Харківського Слобідського Козачого полку на Запорізький полк імені гетьмана Дорошенка, що автоматично мало призвести до заміни легенди на печатках. Наприкінці, як згадує І. Кобза полк був «розформований на дрібні частини куди відійшли кращі вояки.» [13].

Окрім печаток, в зображенні яких помітний сильний вплив козацької доби XVII—XVIII ст., традиції козацького романтизму знайшли своє відображення також під час розробки однострою.

В архіві І. Кобзи представлені три малюнки «Уніформи Харківського Слобідського коша 1918–1919 рр. по Гетьманському Універсалу» [14]. Два малюнки виконані у кольорі, один як ескіз чорним чорнилом. На них зображений козак у повний ріст повернений боком. На кольорових малюнках можна зауважити незначні відмінності однострою за кольором чобіт, шароварів та шлика на шапці. Перший малюнок був обведений олівцем, можливо як основний варіант. Однострій складався з синього жупана, підперезаного червоним поясом, червоних шароварів та чорних чобіт. На голові у козака шапка з чорним шликом. На жупані зображена відзнака у вигляді щитка з православним хрестом у центрі та двома буквами по обох сторонах хреста

Кошовий

4

5

6

7

8

9

10

11

Рис. 15. Проекти однострою козацьких полків.

12

14

13

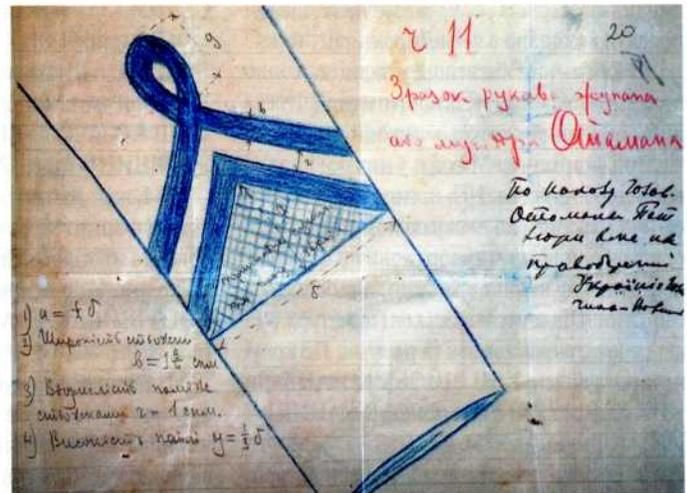

Рис. 16. Візрєць нарукавної нашивки на однострій Отамана.

(про відзнаки див. нижче.) Відмінностями однострою другого малюнка були: червоний шлик на шапці, червоні лампаси на синіх шароварах та червоні чоботи. Чорнильний ескіз третього малюнку в деталях повторював другий малюнок. Є підстави вважати, що однострій на наведених вище малюнках був впроваджений у козачих полках (рис. 15). На фотографіях козачих загонів того часу, всі складові однострою відповідають малюнкам з архіву І. Кобзи.

Останнім елементом відзнак, які були затверджені Головним Отаманом С. Петлюрою були нарукавні нашивки на однострій Отамана [15]. Нашивка зроблена у вигляді подвійного трикутника, на ширину рукава, у верхній частині закінчується петлею. До малюнка додані пояснення: «Зразок рукава жупана або мундира отамана». «По наказу Головного Отамана Петлюри вже на Правобережній Україні», а також примітки із зазначенням розмірів нашивки (рис. 16).

Аналізуючи та підсумовуючи документи з історії символіки козачих полків у 1918–1919 рр. ми бачимо, що основу символіки складала традиційні елементи сформовані в козацько-гетьманський період XVII–XVIII ст. Здобуття Україною державності у 1918 р., та затвердження державного герба-тризуба, знайшло своє відображення у сфрагістиці козачих полків, де поруч з традиційними символом (козак з мушкетом) зображається державний герб України.

Список літератури.

1. **Центральний** Державний Історичний Архів України у Львові (далі –ЦДІАЛ) ф. 309 (Наукове Товариство ім. Т. Шевченка) оп. 1 спр.2653 арк. 108
2. ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр.2653, арк. 81.
3. **Там само**, арк. 9.
4. **Там само**, арк 81 зв.
5. **Там само**, арк. 81.
6. **Там само**, арк. 81.
7. **Там само**, арк. 9.
8. **Там само**, арк 81 зв.
9. **Там само**, арк. 81.
10. Там само, арк. 23.
11. **Там само**, арк. 25.
12. **Там само**, арк. 1.
13. **Там само**, арк.2.
14. **Там само**, арк. 27.
15. **Там само**, арк. 28.
16. **Там само**, арк. 26.